

LBRIS

We know
books

JOHN-PAUL STONARD

ARTA

ISTORIA CREAȚIEI ARTISTICE

Traducere din limba engleză

ADRIANA BĂDESCU

Prefață	4
1 Semnele vieții	6
2 Cu ochii larg deschiși	16
3 Epocile eleganței	30
4 Jad și bronz	44
5 Măsura omului	56
6 Drumuri către imperiu	74
7 Suferință și dorință	90
8 Sfinți din aur	102
9 Numele Profetului	118
10 Invadatori și inventatori	130
11 Șerpi, cranii și menhire	142
12 Sunet și lumină	150
13 Călători în ceață	164
14 Fascinație	178
15 O viață nouă	192
16 Ordonarea câmpului vizual	206
17 Lucruri mici, spectaculoase	220
18 Regi de bronz	240
19 Un fel de geniu	250
20 Umbre și putere	270
21 O fereastră deschisă	286
22 Intenția de a deveni om	298
23 Impulsul poetic	318
24 Revoluții de zi cu zi	338
25 Munți și oceane	358
26 Lumi noi	374
27 După traumă	394
Epilog	414
Note	418
Bibliografie	433
Mulțumiri	445
Credite imagini	446
Index	448

Rătăcind pe uscat în grupuri mici, adăpostindu-se pe sub stânci, bând apă din râuri, primii oameni trăiau aproape de natura care îi înconjura. Își duceau viața nu ca ființe mai presus de animale, ci ca simple viețuitoare printre multe altele.

Și totuși, o deosebire exista. Oamenii își foloseau mâinile pentru a transforma pietrele în unelte, cioplindu-le atenți la simetrie. Din focurile stinse luau bucăți de cărbune cu care schițau semne pe pereții denvelați ai grotelor și pe pietrele plate pe care le puteau ține în mâini. Își decorau trupurile cu scoici culese de pe țărmuri și își desenau modele pe piele cu pigmenți roșiatici pe care îi amestecau în cochilii goale. Lăsau semne de viață în adăposturile în care se întorceau anotimp după anotimp, generație după generație.

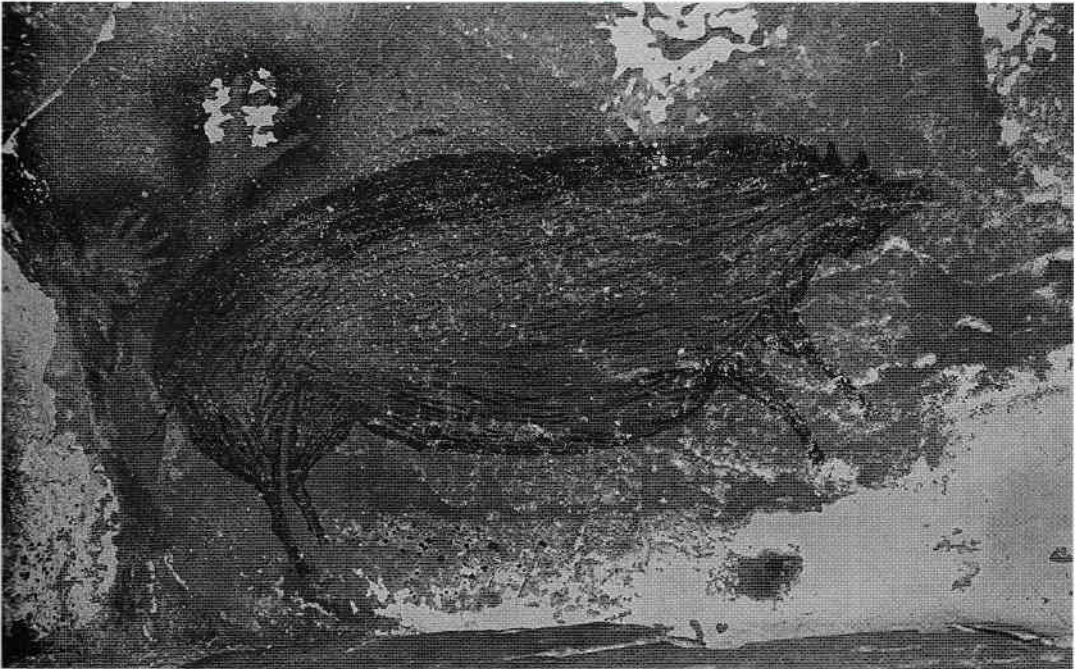
În urmă cu aproximativ cincizeci de mii de ani, un mic grup de oameni și-a părăsit căminul ancestral – continentul african – pentru a rătăci prin lume. De atunci datează cele mai vechi

indicii cunoscute ale unei noi abilități umane, dobândite probabil cu zeci de mii de ani înainte, dar abia din acel moment lăsându-și amprenta asupra lumii: capacitatea de a crea imagini. Cu numai câteva tușe de cărbune, o căprioară părea că aleargă pe perețele unei peșteri. Cioplinind o bucată de lemn sau de fildes, un leu putea fi ținut în palmă.

Era ca o lumină care se aprinsese în mintea umană.

Remarcabil este faptul că aceste prime imagini au apărut aproximativ în același timp în colțuri opuse ale lumii.

Pe un perete din calcar aflat într-o grotă de pe o insulă din oceanele emisferei estice (actuala Sulawesi), un om a folosit un pigment de ocră

Amprentă palmară și porc sălbatic, Leang Tedongge, Sulawesi, cu cca 45000 de ani în urmă.

roșcat pentru a desena o specie de porc, probabil porcul-cu-negi din Sulawesi. Poate cu ajutorul unui băț mestecat între dinți pentru a-i înmuia capătul așa încât să rețină ocrul, omul respectiv a desenat patru astfel de creaturi păroase alături de amprente ale mâinilor, obținute suflând pigment în jurul degetelor desfăcute – ca mâna unui vânător întinsă după pradă.¹ Desene similare, înfățișând porci-cu-negi, alături de anoa (un bivol de apă temător, de mici dimensiuni) și în cel puțin un caz alături de siluete schematice reprezentând, probabil, oameni la vânătoare, au fost realizate în diverse peșteri din calcar de pe țămul sud-estic al insulei Sulawesi în decursul unei perioade îndelungate, poate de zece mii de ani.

Câteva mii de ani mai târziu, în celălalt capăt al lumii, un alt reprezentant al speciei umane a trecut la treabă: a luat un fildeș de la un mamut lânos mort și, cu ajutorul unei unelte din piatră, a cioplit din el silueta unui leu ridicat pe labele din spate.² Interiorul gol al fildeșului a fost folosit în mod isteț pentru a crea spațiul dintre labele leului, iar curbura acestuia conferă animalului o poziție ridicată, ușor înclinată, de parcă ar fi ascultat sau ar fi spus ceva, aidoma unui om.

E posibil ca sculptura să fi avut, pentru oamenii epocii, proprietăți magice sau chiar să fi fost venerată ca o divinitate; ori poate că a fost lucrată pur și simplu pentru a fi admirată ca o reprezentare artistică. Sigur nu putem ști. Neîndoielnice sunt însă îndemânarea sculptorului și capacitatea lui de a „vedea” forma leului în fildeșul acela, înainte de a începe să-l lucreze. Fără niciun dubiu, cioplise și înainte asemenea lei în poziție verticală, rafinându-și abilitățile și cugetând la felul în care putea crea silueta din fildeș și, poate, din alte materiale – o bucată de lemn sau o piatră mai moale, ușor de lucrat. La fel ca porcul-cu-negi din Sulawesi, leul ridicat pe labele din spate din regiunea sudică a actualei Germanii ar putea fi cea mai veche reprezentare sculptată de mâna omului care s-a păstrat până astăzi, însă a fost realizat cu îndemânarea dobândită de oameni și de strămoșii acestora în decursul mileniilor, în urma confecționării uneltelor din piatră.

Timpe de zeci de mii de ani, poate de când primii oameni moderni (cunoscuți astăzi ca *Homo sapiens*) au apărut în Africa în urmă cu aproape trei sute de mii de ani, înaintașii noștri au lăsat semne zgâriate pe pietre și cochilii și au desenat cu bețe și ocrul: forme hașurate și carioiate al căror sens continuă să fie neclar. Poate că transmiteau astfel un înțeles comun împărtășit privitor la un aspect important al existenței, sau poate că erau pur și simplu semne ale prezenței umane.

La câteva mii de ani după cioplirea leului ridicat, un alt artist timpuriu a luat un bulgăre de cărbune dintr-un foc stins și a început să traseze contururi pe peretele unei grotte. În lumina pâlپâitoare a unei torțe din lemn sau a unei lămpi cu ulei, imaginile par să se miște și să danseze: patru cai în galop pe un perete din piatră.

Silueta în picioare, posibil un leu, cu cca 40000 de ani în urmă. Fildeș de mamut, 31,1 cm înălțime, Muzeul din Ulm.

Cai, mamuți, rinoceri, grotă Chauvet, Vallon Pont d'Arc, cca 32000-30000 î.H.

Înainte de a schița imaginea „vie” în grotă, autorul ei văzuse asemenea cai și poate că exersase desenându-le conturul în țărână sau zgâriindu-l pe o piatră mică. Învățase să facă deosebirea între cai și alte animale cu ajutorul unui sunet care le-a devenit cu timpul nume, șoptindu-l poate pentru sine în timp ce-i desena. Linii fine sugerează volumul capetelor și molicimea coamelor, conferindu-le o expresie blândă și gânditoare. Caii s-au alăturat faunei care începuse să se reunească în grotă din sudul Franței (grotă Chauvet), printre rinoceri, mamuți lănoși și cerbi ce se luptau.

Motivul pentru care aceste imagini desenate și cioplite au apărut simultan în părți diferite ale lumii rămâne un mister. Nu poate fi explicat prin contactul între cei care le-au creat, de-a latul continentelor. A existat oare un element declanșator în îndelungatul proces al evoluției umane care, în acel moment, ca răspuns la noul mediu, a declanșat instinctul de creare a imaginilor? Sau apăruse mult mai devreme, în reprezentări ulterior pierdute? Deși multe dintre cele mai vechi imagini au supraviețuit în afara

Africii, este posibil ca instinctul de realizare a acestora să fi apărut în leagănul african al speciei umane, sub forma unor creații care nu au trecut testul timpului.³

Și călătoria în sine, migrația spre est și vest prin Eurasia, care a acoperit cea mai mare parte a planetei și a oceanelor sale, trebuie să fi impulsionat abilitățile de creare a imaginilor. Adaptarea la terenul rutelor migratorii costiere a presupus apariția unor noi modalități de comunicare, de semnalare a pericolului sau a unor oportunități. Vânătorii nomazi au întâlnit o lume nouă a naturii, cu alte păsări, animale, plante, păduri, râuri și munți, dar și cu climă schimbătoare, de la deșerturi fierbinți la trecători montane friguroase și întinderi nesfârșite de tundră. Era o provocare, o amenințare de ordin fizic, astfel că vânătorii au admirat natura, dar s-au și războit cu ea, distrugând specii întregi în drumul lor.

Reprezentarea prin desene a animalelor a fost parte a acestei lupte, prin intermediul ei omul reușind să cunoască noua lume în ampla ei diversitate. Poate că crearea de imagini

UBRIS We know books

a fost totodată un act de memorare. Atunci când au ajuns pe o peninsulă stâncoasă ce pătrundea în ocean, departe de căminul lor ancestral, vânătorii au început să reprezinte siluetele nenumăratelor animale pe stâncile care mărgineau coasta. Una dintre acestea înfățișează un lup cu spinarea dungată, cunoscut azi sub numele de tigru tasmanian, animal care a dispărut în scurt timp din regiunea actuală Peninsule Burrup, din nordul Australiei.

Omul a început să-și amintească și să-și imagineze, anticipând ceea ce s-ar fi putut afla dincolo de munți și în josul văii, pe câmpie. Dezvoltarea capacității de a gândi în imagini a fost inseparabilă de îndelungata istorie a migrației și a intersectării cu natura în spectaculoasa ei diversitate și abundență – o întâlnire care începuse deja cu mult timp în urmă, în Africa.

Aceste prime imagini create de om ne incită imaginația, deși nu putem să afirmăm cu certitudine multe lucruri despre ele. Un lucru însă putem spune: primii circa treizeci de mii de ani de reprezentări artistice din istoria omenirii au fost dedicați unui singur subiect: animalele. Nu toate speciile erau reprezentate, iar majoritatea celor desenate, cel puțin pe pereții grotelor, erau bizoni sau cai. Sigur, apăreau și alte animale – în grota Chauvet sunt sumedenie de mamuți, lei, cai, reni și urși, dar și rinoceri și specii mai puțin obișnuite, precum ciuful de pădure și chiar o panteră.

Această obsesie pentru animale este vizibilă în toate locurile în care au ajuns oamenii, de la peșterile din sudul Franței până la plajele din Australia. Timp de treizeci de mii de ani, nicăieri nu au fost reprezentate peisaje, plante, copaci, râuri, mări, soarele sau luna – deși toate acestea existau în mediul de viață al primilor oameni și erau la fel de importante pentru supraviețuirea lor.

Poate că înfățișarea lor schimbătoare era cea care îi atrăgea. Primii oameni vâneau și culegeau plante pentru a supraviețui, și aveau nevoie să-și poată recunoaște rapid prada. Cunoștințele lor precise despre aspectul și comportamentul animalelor erau reflectate în imaginile pe care le creau – înfățișându-le cu penajul sau blana de iarnă, ori distingând cerbii de vârste diferite prin intermediul coarnelor.⁴

La mii de ani după sculptarea leului ridicat pe etajele din spate, un alt meșteșugar a luat un fildeș de mamut lănos și a creat din el o reprezentare a doi reni, ale căror siluete aerodinamice și capete ridicate sugerează că înotau. Semnele de pe lateralele lor arată că un mascul urmărea îndeaproape o femelă. Detaliile sunt minuțios executate, astfel încât poate fi recunoscut nu doar sexul animalelor, ci și specia din care fac parte – renul de tundră – și perioada din an: coarnele ramificate și blana lungă lasă de înțeles că renii traversau un râu toamna, cu ochii bulbucați în urma efortului și a spaimei.⁵ Observarea acestor detalii deriva din traiul zilnic în preajma animalelor, luând astfel naștere un sentiment de tovarășie și chiar o conexiune spirituală. Totodată, era o sursă de dominație. Reprezentările reuniau în ele cunoștințe despre vânătoare acumulate în decursul generațiilor și le confereau astfel oamenilor un avantaj în lumea în care trăiau.

Un animal era absent din această lume nouă a imaginilor: omul însuși. Semnele prezenței umane erau rare și izolate, de la cele mai vechi unelte cioplite în piatră până la dungile desenate cu ocră pe pietre și cochilii în urmă cu o sută de mii de ani. Contururi de mâini, create prin suflarea pigmentului în jurul palmei lipite pe un perete, pot fi găsite în toate regiunile în care au ajuns oamenii în îndelunga lor migrație, din actuala Indonezie până în Argentina, Borneo, Mexic și multe zone din Europa și Asia. Judecând după diferența de înălțime între arătător și inelar, multe dintre aceste contururi sunt ale unor mâini de femei.⁶ Dar absolut nicio imagine înfățișând o siluetă fragilă, cu jumătatea de jos bifurcată și cea de sus cu brațe subțiri, fusiforme, nu a supraviețuit din primele douăzeci de milenii ale omenirii creatoare de imagini. Se pare că, pur și simplu, niciuna nu a fost realizată – fiindcă nu era nevoie.

Cele mai vechi reprezentări cu oameni păstrate până astăzi sunt statuete de femei la care este reliefată partea de corp responsabilă pentru maternitate. Chipul uneia dintre acestea, cioplită în urmă cu circa douăzeci și șase de mii de ani și găsită la Dolni Věstonice (pe teritoriul actual al Republicii Cehe), este lipsit de trăsături,

Siluetă feminină de la Dolni Vestonice, 29000–25000 î. H. Lut ars, înălțime 10,1 cm. Muzeul Moravske Zemske, Brno.

cu excepția a două fante diagonale în loc de ochi, astfel că femeia pare să poarte o glugă. Este cel mai vechi obiect cunoscut realizat prin arderea lutului în cuptor. Aveau să treacă cel puțin încă alți zece mii de ani înainte ca omul să ardă lutul pentru a confecționa obiecte utile, precum oalele.⁷ Figurina de la Dolni Věstonice servise poate ca talisman - un obiect cu presupuse puteri magice -, dar nu este în niciun caz mai elegantă sau mai sugestivă decât leul ridicat pe două labe sau renii înotând. Omul se considera doar un alt animal printre celelalte, nicidecum cel mai frumos sau cel mai bine adaptat pentru a supraviețui într-o lume inospitalieră.⁸

Porcul-cu-negi din Sulawesi, precum și contururile mâinilor din Argentina și animalele de pe pereții grotelor din Chauvet, Lascaux, Altamira etc., demonstrează că instinctul de creare a imaginilor se manifesta pretutindeni acolo unde ajungeau oamenii. În unele locuri, apar doar ca o străfulgerare de lumină înainte ca vânătorii nomazi să fie înghițiți la loc de curgerea informă a timpului. În multe alte locuri nu apar deloc, sau cel puțin nu în forme care să fi supraviețuit.⁹ Creativitatea se manifesta, fără îndoială, în alte moduri, prin dansuri și cântece sau în decorarea elaborată a corpului omenesc.

Dar pe măsura trecerii mileniilor, instinctul de a crea și a recunoaște imagini a devenit indispensabil vieții umane, parte intrinsecă a ceea ce era omul. Imaginile îl marcau ca ființă aparte de celelalte animale și de lumea naturii, capabilă să le domine.

Prin intermediul imaginilor, ne întâlneam deopotrivă cu noi înșine, stabilind conexiuni mentale peste timp și spațiu cu amintirea unor momente la vânătoare, a înfățișării schimbate a animalelor pe parcursul anotimpurilor și chiar a creaturilor bizare care ne apar în vise. O vizită în peștera întunecată în care strămoșii noștri s-au adăpostit și pe care au decorat-o cu imagini de animale e ca și cum am pătrunde în însăși mintea lor - un prolog extraordinar, mișcător și foarte, foarte îndelung al viitoarei creativități.

Instinctul de creare a imaginilor a apărut probabil în urmă cu cincizeci sau șaiszeci de mii de ani. Cam acum douăsprezece mii de ani a început să se manifeste un al doilea instinct,

Dolmenul Bugun-ri, Ganghwa, Coreea de Sud, Mileniul I î.H.

Acesta nu a fost declanșat de migrație, ci de noile tipare ale vieții umane, de agricultură, cu animale păscând și plante cultivate.¹⁰

Pietre de mari dimensiuni, dispuse în poziție verticală, au început să apară ici și colo, deosebite de orice formațiune de rocă naturală. Locuri de adunare unde se revenea la schimbarea anotimpurilor, ele au devenit lăcașuri ale ființelor spirituale și de rememorare a înaintașilor importanți, udate de ploii și încălzite de soare. Erau indicii ale unui mod de viață mai stabil. Datorită agriculturii, putea fi obținut un surplus de hrană care era apoi comercializat, ducând la o creștere a avuției. Astfel, conducători puternici și-au construit adevărate moșii, iar oamenii au început să se vadă trăind în grupuri mai mari, cooperând în vederea unui țel comun. Împreună, aceste grupuri - cele mai vechi societăți - puteau realiza lucruri care individului i-ar fi fost imposibil de atins. Toate aceste schimbări erau reflectate în noile construcții din piatră impresionante - primele semne permanente ale dominației umane.

În curând, au apărut structuri de piatră mai ambițioase. Un tip frecvent întâlnit era realizat așezând o lespede mare deasupra altor două poziționate vertical, formând un fel de adăpost îngust sau o arcadă.

La fel ca imaginile mai vechi, create de vânători-culegători, aceste formațiuni au apărut în numeroase locuri în care s-au stabilit oamenii, departe de Africa. O peninsulă din Oceanul Pacific (actuala Coreea) adăpostește cele mai multe astfel de pietre verticale, unele cântărind chiar și trei sute de tone; sunt numite dolmene (sau, în limba coreeană modernă, *koindol* și *chisokmyo*).¹¹ Erau monumente funerare (riturile funerare constituiau o parte importantă a vieții stabile), dar și o modalitate de marcare a teritoriului, o ancoră a familiilor și dinastiilor în teritoriu. Întâlnind aceste pietre înalte, bătute de vreme, un călător ar fi putut crede că apăruseră acolo printr-o magie a naturii. Ele erau totodată expresia unui aspect mai profund al structurii ființei umane, al verticalității sale, al deplasării pe două picioare.

Din ce în ce mai frecvent, pietrele nu au mai fost doar ridicate și așezate una peste

alta, ci și modelate, ca o mărturie a abilității mâinilor omenеști. Omul a învățat cum să netezească și să cioplească pietrele. La un sit antic numit Göbekli Tepe (pe teritoriul actual al Turciei), unde se află unul dintre cele mai vechi monumente formate din pietre verticale, pe lateralele cizelate ale monoliților au fost gravate imagini reprezentând șerpi, porci sălbatici, vulpi, rațe și boi auroch (o specie de vite sălbatice), dar și vulturi și scorpioni.¹² Pietrele verticale sunt dispuse în cercuri în mijlocul cărora se află doi monoliți mai mari așezați în forma literei T. Unii dintre monoliții de la Göbekli Tepe au fost decorați cu brațe și picioare cioplite, transformându-i astfel în siluete umane - ale strămoșilor, poate, sau ale șefilor de trib. Imagini mai mici, înfățișând animale, au fost gravate pe părțile laterale. Vechile modalități de supraviețuire - violența vânării și uciderea animalelor - erau înlocuite de noul mod de trai sedentar, caracterizat de cultivarea pământului și de domesticirea animalelor. Monumentele megalitice de la Göbekli Tepe indică un nou aspect al prezenței umane și al dominației acesteia asupra animalelor și naturii în general.

Prin cizelarea suprafețelor și obținerea unor blocuri din piatră cu laturi regulate, puteau fi construite structuri mai complexe, unitare, cu pereți solizi, rezistenți împotriva intemperiilor și a frigului iernii. Acestea erau primele alternative la grotle și adăposturile improvizate pe care le folosise omenirea vreme de sute de mii de ani. Incintele de acest tip, precum cele de pe insulele actuale Malta și Gozo, erau refugii în calea naturii sălbatice, dar imaginile care le decorează sunt de cele mai multe ori simple, lipsite de eleganță și realismul reprezentărilor mai vechi. Agricultorii și comercianții sedentari își foloseau structurile din piatră pentru a întruchipa un tip mai larg de conștientizare a lumii naturale, unul mai fin acordat la formele reliefului, la ritmurile soarelui și mișcărilor stelelor, dar și la silueta umană în sine, și totuși pare că le lipsește mult din energia meticuloaselor desene și sculpturi animaliere create de vânători. La urma urmei, ei nu mai aveau nevoie de aceste cunoștințe pentru a supraviețui.

Acum, importante erau ritmul anotimpurilor și cunoștințele despre bolta cerească. Multe

Templul Tarxien, Malta, cca 3000-1400 î.H.

dintre templele din Malta sunt dispuse astfel încât să ofere cea mai bună perspectivă asupra cerului nocturn. În absența calendarelor sau a altei modalități de consemnare a scurgerii timpului, mișcările și pozițiile constelațiilor erau singura cale de a ține socoteala anotimpurilor în schimbare – când era bine de semănat, când era așteptată ploaia, când era vremea culesului. Construcțiile erau ele însele mijloace de măsurare a trecerii timpului – ceasornice și calendare deopotrivă. Era o modalitate de supraviețuire și de orientare a vieții către viitor, ca o formă de predicție, dar și o cale de rememorare a trecutului. Mormintele cu galerie, care constau într-un coridor ce duce la o cameră mortuară situată mai jos, sub pământ, erau orientate spre răsărit. Un mormânt cu galerie din Newgrange, în Irlanda de astăzi, este aliniat cu punctul răsăritului la solstițiul de iarnă, astfel că o dată pe an razele soarelui pătrund prin galerie și luminează mormântul.

Construirea unor structuri din piatră atât de meticolos poziționate și orientate putea dura ani mulți, sau chiar secole, necesitând munca unor generații întregi. Amintirile erau astfel inserate

în peisaje marcate profund de existența umană. Pe dealurile din partea sudică a unei insule reci și umede (Marea Britanie actuală), un astfel de monument a început sub forma unui simplu cerc din țărână, în jurul căruia au fost dispuși stâlpi din lemn.¹³ Sute de ani mai târziu, bolovani uriași din munții din vest au fost ciopliți și transportați cale de două sute cincizeci de kilometri, și apoi așezați în picioare, în cerc.

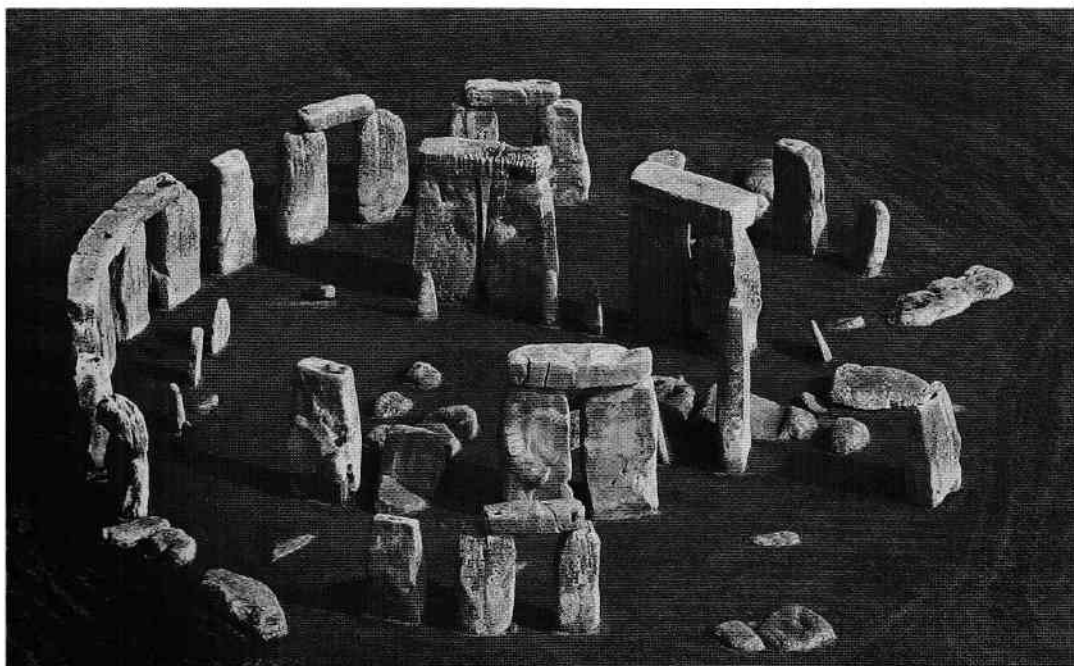
Mii de oameni trăiau în așezările ridicate în jurul sitului la care munceau, sit care va deveni cunoscut mai târziu ca Stonehenge (e posibil ca termenul *henge* să fi însemnat în limba anglo-saxonă „atârnat” – deci „pietre atârinate”, sintagmă care sugerează poziția lor verticală). Multe generații mai târziu, blocuri și mai mari din gresie au fost aduse de pe dealuri aflate la treizeci și cinci de kilometri distanță, devenind suporturile uriașelor structuri de tip arcadă, o lespede orizontală așezată pe blocuri verticale. O astfel de operațiune, care includea cizelarea blocurilor și crearea unor linii de îmbinare când urmau să fie ridicate, era rezultatul unei impresionante munci de planificare și cooperare a unui grup numeros de oameni.

Imaginația a prins aripi și mai mult, fiecare generație năzuind să depășească realizările înaintașilor. Poate că unele generații nu s-au ridicat la înălțime și și-au îndreptat atenția în alte direcții. Pietrele dispuse vertical sunt puțin mai late în partea de sus, astfel că, privite de jos, par drepte – o realizare extraordinară. Lespezile așezate orizontal deasupra celor verticale sunt ușor curbate, pentru a sublinia ideea de incintă circulară. La fel ca mormintele cu galerie, cercul de pietre era aliniat astfel încât să încadreze complet aparentele deplasări solare: soarele răsărind la solstițiul de vară și, în partea opusă, spre sud-vest, asfințitul la solstițiul de iarnă. Constructorul va fi făcut calcule detaliate, transmise apoi pe cale orală succesorilor săi, de la o generație la alta. Sunetele uneltelor ciopliind blocurile din piatră au răsunat, astfel, în văile și pe câmpiile înconjurătoare vreme de sute, poate chiar mii de ani.

Oasele și rămășițele incinerate descoperite sugerează că monumentul de la Stonehenge avea o destinație funerară, deși acest lucru nu explică stilul elaborat al construcției și modificările aduse sitului de-a lungul secolelor.

Cine l-a conceput, cum trăiau cei care l-au construit, ce simțeau văzându-l cei veniți din alte zări ale lumii, poate de peste ocean, nu vom ști niciodată. Ceva din experiența unor astfel de momente pare să se păstreze în blocurile din piatră încă rămase în picioare – prezențe persistente ce par să încetinească scurgerea timpului, dovezi de netăgăduit ale unei noi relații a omului cu natura, ale sentimentului de apartenență la lume ca parte a unei comunități mai largi.

Ca simbol al acestei noi conștientizări a vieții, Stonehenge nu era nici pe departe cea mai avansată structură din lume – în mod cert nu în ultimele etape ale construirii sale, în urmă cu aproximativ patru mii de ani. Civilizații noi apăreau în diverse locuri din lume, clădite pe baza unor materiale revoluționare: fierul și bronzul. Pretutindeni acolo unde se stabileau urmașii primilor oameni moderni, modalități noi de creare a imaginilor se dezvoltau cu repeziciune tot mai mare – o viteză uluitoare, entuziasmantă, în comparație cu cei treizeci de mii de ani de creativitate anteriori.

Stonehenge, câmpia Salisbury, Wiltshire, Marea Britanie, cca 3200–1600 î.H.

Pe insulele arhipelagului nipon, oamenii confecționau de mii de ani vase din ceramică decorate cu modele realizate prin presarea unei frânghii pe suprafața lutului umed, încă nears.

Pe continent, în China, locuitorii lucrau încă de la începuturile viețuirii sedentare obiecte din lut sofisticat colorate și sculpturi în jad. Cele mai vechi vase din lut ars cunoscute au fost produse în Japonia, în China și mai spre nord, în Siberia, aparent simultan, aproximativ în 11500 î.H., pe când ghețarii se retrăgeau, la sfârșitul ultimei ere glaciare.¹⁴ În al patrulea mileniu î.H., grație cultivării orezului și unor impresionante sisteme de irigații, o civilizație era în curs de înflorire în delta fluviului Yangtze din China, în jurul unui vast oraș înconjurat de ziduri, cunoscut astăzi ca Liangzhu (în apropiere de actualul Hangzhou, în provincia Zhejiang); aici, meșteșugarii foloseau unelte cu diamant pentru a confecționa obiecte din piatră și a inciza cu mare precizie reprezentări complexe pe obiecte simbolice lucrate din jad,

Mai aproape de locul de origine al speciei umane, alte civilizații se dezvoltau în regiunea fierbinte care se întindea din nord, în Egipt, unde au fost construite primele piramide, acoperind deltele fertile din Mesopotamia (actualul Irak), până spre est, în valea Indusului (astăzi Pakistan). Pentru un locuitor al insulelor britanice în Epoca de Piatră, pentru un agricultor de la Göbekli Tepe sau un vânător nomad din regiunea de sud a Franței actuale, din Sulawesi ori de pe continentul african, aceste noi societăți ar fi șocat ca densitate a populației, ca măiestrie a construcțiilor și ca minuțiozitate și realism al imaginilor create.

Părăsim astfel lumea veche, magică, a naturii și animalelor și pătrundem într-o nouă epocă istorică, a cetăților vaste și a construcțiilor monumentale ornate cu imagini și simboluri sofisticate, conduse de lideri puternici și vegheate de spiritele divinităților locale,